

Я. В. Верменич
(Київ)

ГАДЯЦЬКИЙ ТРАКТАТ І ЙОГО ОЦІНКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Питання про фактичну денонсацію у 1658 р. Переяславської угоди і повернення України у лоно Польщі на основі Гадяцького трактату належить до числа тих, які впродовж століть збуджують політичні пристрасті. Неоднозначним є ставлення до цієї події і в історіографії. Якщо представники народницького напрямку в історіографії оцінювали цю подію здебільшого стримано, переважно під кутом зору відмови козацької старшини від демократичних традицій, «розправи з революцією української черні», то представники державницького напрямку зображували Гадяцький договір як певний політичний ідеал, «величний пам'ятник козаччини», українську національну програму на кілька століть. Ці крайнощі виникали на ґрунті недостатнього розрізнення реального (загалом мізерного) політичного впливу Гадяцьких угод і їхнього значення як пам'ятки української політичної думки, показника умонастроїв суспільства і рівня його політичної культури.

Гадяцький трактат відбив негативну реакцію значної частини українського суспільства, насамперед козацької старшини, на ті форми, в яких втілювалася в життя Переяславська угода. Явне намагання російського уряду ігнорувати її договірний характер, його прагнення звести нанівець українську автономію викликали невдоволення в Україні. Та й сам деспотичний лад Росії опинився у гострому конфлікті з республіканськими традиціями, притаманними політичному устрою Війська Запорозького. Слід мати на увазі, що як запорожці, так і вище православне духовенство України по суті перебували в опозиції до угод, досягнутих у Переяславі і в Москві.

У цих умовах ідея повернення України у лоно Польщі знайшла чимало прибічників. Неабияке значення мало й те, що фактичним автором Гадяцького трактату Ю. Немиричем ця ідея була вкладена в елегантну форму федерації трьох «князівств» — Польського, Литовського і Руського. У первісному його проєкті передбачалося не тільки скасування невідомої унії, але й об'єднання всіх українських земель у єдиному автономному політичному цілому. Втім, у напруженому дипломатичному поєдинку з представниками польської адміністрації українська

сторона не змогла відстояти найбільш радикальні вимоги проекту, і він з'явився на світ в урізаному, спотвореному вигляді. Цим, а також військовою силою Росії, яка не побажала змиритися із втратою України, пояснюється той факт, що Гадяцька угода фактично лишилася на папері.

Проте як документ політичної думки Гадяцький трактат мав широкий резонанс. Польські історики вбачали в ньому доказ великодушності і толерантності Речі Посполитої. «Цей славний трактат, — писав А. Валевський, — був актом історичної справедливості щодо руського народу, реставрацією польської готовності до згоди». Під певним впливом таких підходів перебував і М. Костомаров, який також називає Гадяцьку угоду «славною»: «Читаючи її, ви знайдете в її статтях так багато доброго, що виявляє ясний розум і широкий світогляд авторів, що жаль бере, чому воно не здійснилося?.. Але приглянувшись до справи ближче, побачите, що народ не зовсім неправий», — писав він. На «великі уступки Україні з національного погляду», зроблені Польщею, звертав увагу і В. Антонович.

У досить цікавій площині розглянув проблему Гадяцького трактату М. Драгоманов. Він аналізував його в плані переорієнтації старшини від ідеалів шляхетського монархізму до лібералізму. Поширення останнього Драгоманов пов'язував з більш високою освітою Виговського і особливо Немирича у порівнянні з Б. Хмельницьким та його оточенням, які у своїх політичних прагненнях чимось нагадували С. Разіна («за царя проти бояр»). проте, вважав він, внісши в круг старшини більше політичного лібералізму, Виговський та Немирич «внесли туди і більше шляхетщини, котра обібрала масу поспільства і козацтва, так, що маса та тим паче не хотіла знати лібералізму, виговщини і стала за царя».

Отже, Драгоманов близько підійшов до розуміння причин нежиттєвості закладених у Гадяцькому трактаті принципів. Козацтво разом із селянством, винесши на своїх плечах основний тягар Визвольної війни, не бажали поступатися своїми здобутками. Ця думка була пізніше розвинута Грушевським, який зауважив, що закладена в Гадяцькій угоді схема могла б мати історичне виправдання у тому разі, якби йшлося про прилучення західних земель до України. Оскільки в Західній Україні не було власної козацької держави, українська державність, оперта на шляхту, тут могла здатися природною. Але при останньому редагуванні Гадяцького акту західні провінції були вирвані із

складу Великого Князівства Руського. Тепер козацько-шляхетська конструкція нової політичної концепції уже нічим не була виправдана і нагадувала політиканську витівку, спрямовану проти козацької гегемонії. Це і зумовило її провал. Розцінена як інтриганська спроба розщепити козацтво, посіяти ворожнечу між його низами і верхами, концепція Руського князівства у складі Польщі була поставлена у вину авторам угоди і накликала гнів і кару на її творців. У тому вигляді, як вона з'явилася на світ, ідея перетворення Польщі на федерацію трьох її частин була, на думку Грушевського, «цілком нежиттєздатна».

На певні негативні сторони Гадяцької угоди звертав увагу і В. Липинський. На відміну від інших представників державницького напрямку в історіографії він зауважував, що ідея Великого Князівства Руського, яка належала Б. Хмельницькому, нещасливим принципом угоди була обплутана цілим рядом застережень і зрештою знецінена. Те, що цементувати будову Руського князівства мав не козацький, а шляхетський принцип, прирік усю ідею на невдачу.

Зрештою Гадяцький трактат виявився нежиттєздатним саме тому, що не сприяв стабілізації обстановки в Україні, а, навпаки, ускладнював її. На це, зокрема, звертав увагу Д. Дорошенко. «Мало кого спокушали гарні постанови Гадяцького трактату, його права і вольності, коли за них треба було проливати стільки крові».